

1 O lexikologii (doc. PhDr. Milena Krobotová, CSc.)

Obsah kapitoly

Text kapitoly

Kultivovaný jazyk spisovný je nástroj jemný a neselehávající. Vyhovuje dobře každé z funkcí, v nichž se objevuje. Vyjadřuje přesně a jasně postřehy a myšlenky sebe subtilnější. Je poddajným tlumočnickem citu a rozezpívává se každou melodií, na kterou jej mluvčí nebo pisatel naladí.

(V. Mathesius)

Cíle

Po prostudování této kapitoly získáte předpoklady k tomu, abyste dokázali:

- Charakterizovat obsah disciplíny lexikologie.
- Vysvětlit pojem lexém a jeho jednotlivé významy.
- Popsat vztah mezi předmětem, slovem a pojmem.
- Uvědomit si systém ve slovní zásobě jazyka z hlediska lexikologie.
- Pochopit vztah mezi slovem a souslovím.
- Seznámit se s pojmy univerbizace a multiverbizace.

Průvodce studiem

V úvodní kapitole zaměřené na charakteristiku lexikologie uvedeme pojmy, s nimiž se budeme při studiu setkávat. Je třeba si osvojit základní terminologii a uvedené pojmy přesně vymežit. Přeji vám hodně úspěchu při studiu.

Doba potřebná ke studiu

Předpokládám, že kapitolu zvládnete prostudovat během **2 hodin**.

1.1 Charakteristika lexikologie ↑

Lexikologie i stylistika jsou **jazykovědné disciplíny**, které mají k sobě velmi blízko. Jejich vzájemný vztah vyplyne ze studia našich textů zaměřených právě na uvedené disciplíny.

Lexikologie zkoumá slovní zásobu a řadíme k ní vše, co se týká pojmenovávacího plánu jazyka. Uplatňují se v ní jak metody společenskovedního zkoumání obecně (př. metody logiky, psychologie, statistiky, strukturní analýzy, historické i synchronní), tak metody lexikologické, vycházející z chápání lexikální jednotky jako dvojstranného útvaru, který má svou stránku obsahovou i formální (zvukovou nebo grafickou a morfologickou).

Postavení
lexikologie v
jazykovědných
disciplínách

Lexikologii dělíme na **synchronní** a **historickou**. Historický pohled je jen pomocný a uplatňuje se při odhalování vývoje slovní zásoby. V našem textu budeme věnovat pozornost lexikologii synchronní, jejímiž hlavními disciplínami jsou:

- **sémaziologie, sémantika** (nauka o významu slov),
- **onomaziologie** (nauka o pojmenování),
- **frazeologie** (nauka o frazeologických jednotkách),
- **onomastika** (nauka o vlastních jménech),
- **etymologie** (nauka o původu slov),
- **lexikografie** (nauka o slovnících).

Při zkoumání pojmenovávacích jednotek můžeme postupovat dvěma směry:

- Od formy k obsahu (významu slova), jde o postup sémaziologický př. *barva* = 1. vlastnost hmoty, 2. barvicí látka, 3. vlastnost zvuku, 4. přirozené vzezření tváře, 5. symbol příslušnosti, 6. (knižně) ráz, zdání, 7. karty téže řady, 8. dětská hra, 9. (slang) krev aj.
- Od obsahu (pojmu) k pojmenovávacím prostředkům (jak jsou jednotlivé jevy označeny), jde o postup onomaziologický, př. *nástroj k psaní* = pero, propiska, tužka...

Postup při
zkoumání
lexikologické
jednotky

Uvedené metody podmiňují existenci lexikologických disciplín **sémaziologie** (lexikální sémantiky) a **onomaziologie** (nauky o pojmenování).

Základní lexikologickou disciplínu je **lexikální sémantika**, která zkoumá podstatu lexikálního významu, vztah významu a formy slova, významovou strukturu slova, komponenty lexikálního významu, významovou hierarchii ve vícevýznamovém slově, vztah pojmové (nacionální) a expresivní (emocionální) složky lexikálního významu, vztahy mezi významy lexikálních jednotek (synonymii, antonymii, homonymii), diferenciaci slovní zásoby podle stylistické hodnoty, změny lexikálního významu aj.

Podstata
lexikálního
významu

Základní jednotkou slovní zásoby je **slovo**, které má svou *formu* (hlásková stavba, př. *p-e-s*) a *obsah* (význam slova, př. *pes* - domácí zvíře). Slovo je tvořeno skupinou hlásek (zřídka hláskou jednou) s významem zřejmým a srozumitelným pro uživatele jazyka. Má svou gramatickou stavbu a odlišuje se od jednotek jiných jazykových plánů významovou samostatností. Pro označení slova jako jednotky lexikálního plánu se užívá název **lexém**.

Forma a obsah
slova

Obměny slova nazýváme **variantami**, př. hláskové varianty (*umyvadlo* - *umývadlo*, *řepa* - *řípa*, *čistění* - *čištění* aj.), tvaroslovné varianty (*obrouček* - *obroučka*, *pásek* - *páska*, *brambor* - *brambora*, *okurek* - *okurka*), slovotvorné varianty (*strniště* - *strnisko*, *kytice* - *kytka*, *tamní* - *tamější*) aj.

Slova jsou ve slovní zásobě vázána různými vztahy, k nimž patří vztahy:

Vztahy mezi
slovy ve slovní
zásobě

- **Slovnědruhové** (nejde o jev výhradně lexikální, jde o kategorii komplexní, která se uplatňuje také v mluvnici, nejen v lexikologii).
- **Formální vztahy** se týkají všech slov, pojmenování nemotivovaných (*strom*, *spát*) i motivovaných, a to jednoslovných odvozených (*ředitel*, *pracovat*) nebo složených (*maloměsto*) a sdružených (*vlčí mák*, *kout pikle*). Uvnitř motivovaných pojmenování jednoslovných se na základě fundace konstituují **slovotvorné řady**: lineární (*voda* - *vodárna* - *vodárenský*) a mnohostranné (*vodák* - *vodácký* - *vodácky*; *vodní* - *vodník*, *vodnický*; *vodnatý* - *vodnatelný*. *vodnatelnost*; *vodka* - *vodička* - *voděnka*; *povodí* - *rozvodí* aj.). Kombinací všech řad a jejich sdružením kolem kořenného (základového) slova vznikají **slovní čeledě** (slovotvorná

pole). Na základě stejné motivace se vydělují **slovotvorné kategorie** (př. názvy činitelské, konatelské, nositelů vlastností atd.), uvnitř slovotvorných kategorií pak **slovotvorné typy** (seskupující slova se stejným slovotvorným formantem).

- **Významové hledisko** třídí lexikální jednotky podle *vztahů souřadných*, tj. vztahů podobnosti (synonyma), protikladnosti (antonyma) a *vztahů hierarchických* (významové nadřazenosti a podřazenosti, př. *ovoce - peckovice - třešeň; živočich - obratlovec - savec - šelma - rys*).

Pro zájemce

Hyperonyma jsou slova významově nadřazená, **hyponyma** slova významově podřazená, **kohyponyma** slova stejné významové úrovně. Slovo *nábytek* je hyperonymem ve vztahu ke slovům *stůl, postel, židle*. Uvedená slova jsou pak hyponymy ve vztahu ke slovu *nábytek*. Navzájem k sobě to jsou *kohyponyma*.

Úkol 1

K uvedeným slovům doplňte slova významem nadřazená:

Křeslo, petržel, kapr, měď, limonáda, matematika, smrk, oves, karafiát, nosorožec, slepice, pomeranč, modřín, struhadlo, ložnice, otec, bratr, pes.

Úkol 2

K uvedeným slovům doplňte slova významem podřazená a vzájemně souřadná:

Tekutina, prvek, palivo, strom, plavidlo, přežvýkavec, hlodavec, dravec, savec, vzdělávací zařízení, zaměstnání, nábytek, publikace, nápoj, hračka, vyučovací předmět, potravina, sport, rodina, dopravní prostředek.

Menší část slovní zásoby tvoří pojmenování **nemotivovaná** (značková). Jsou to slova, jejichž význam nemůžeme vysvětlit žádným motivačním vztahem, př. *voda, dům, les, zlý, malý, modrý, jít, spát, vidět, nést, zde* aj. Tato pojmenování bývají často **slovy motivujícími** pro slova příbuzná, a to jednoslovná odvozená (*voda - vodní*), anebo složená (*voda - vodovod*), ale i pojmenování sdružená (*minerální voda*).

Nemotivovaná
a motivovaná
pojmenování

Pro zájemce

Struktura motivovaných slov je vždy dvojčlenná. Z hlediska slovotvorného má **pojmenovací** (onomaziologickou) **bázi** a **pojmenovací příznak**, př. pojmenovací bázi slova *vrták* je substance - nástroj, pojmenovacím příznakem je to, že vrtá; u slova *řidič* je pojmenovací bázi substance - osoba, pojmenovacím příznakem je to, že řídí; u slova *lékárna* je pojmenovací bázi substance - místo, pojmenovacím příznakem je to, že jsou v ní léky; u složeniny *horolezec* je pojmenovací bázi substance - člověk, pojmenovacím příznakem „leze na hory“ apod.

Uvnitř motivujících pojmenování jednoslovných vznikají:

- slovotvorné řady lineární: *učit - učitel - učitelský*;
- slovotvorné řady mnohostranné: *listina - listinný; list - lístek - lístkový - lístkovnice*;
- slovní čeledi (slovotvorná pole); jde o kombinaci všech řad a jejich sdružení kolem kořenného slova;
- slovotvorné typy - seskupují slova se stejnou příponou v rámci jedné kategorie: *řidič, topič, kopáč, slévač; kovový, cukrový, plechový*;
- slovotvorné kategorie - spojují slova různých slovotvorných typů se stejným obecným významem, př. názvy činitelské (*řidič, běžec, průvodce, učitel, tulák*), názvy míst (*posluchárna, koupelna, letiště*) aj.

Úkol 3

Rozlište pojmenování motivovaná a nemotivovaná:

Elektrický proud, zlý, jít, brousit si zuby, les, učitel, dům, kruh, kukat, běloch, hrádek, jed, pivo, parovod, iontový, zeměkoule.

Vyložit přesně význam slova není snadné. Jde o proces, který přesahuje rámec jazykovědy a zasahuje do *psychologie*, *logiky* a *filozofie*.

1.2 Slovní význam a jeho struktura ↑

Slovem rozumíme základní jednotku slovní zásoby. Na vymezení pojmu „slovní význam“ se vedle jazykovědy podílejí i filozofie, psychologie, logika a semiologie (zkoumá vlastnosti znaků a znakových soustav od nejjednodušších signalizačních soustav po přirozené jazyky, jejich systémy v přírodě i ve společnosti).

Slovo jako prostředek pojmenování

Semiologie dělí znaky na přirozené (*dým* je znakem ohně, *sníh* je znakem zimy) a umělé, mezi nimiž jsou nejdůležitější znaky jazykové. **Jazykový znak** zahrnuje předmět (to, co je označováno - **denotát**) i symbol (tj. slovo, kterým se označuje předmět). Znaky vytvářejí celé soustavy, kterých se užívá k pohotové komunikaci v jisté situaci (*Morseova abeceda*, *světelné*, *vlajkové nebo zvukové signály* apod.).

Obsah jazykového znaku se ustaluje v komunikační praxi jako *myšlenkově i jazykově zformovaný odraz jistého jevu skutečnosti*. Význam slova lze tedy považovat za odraz skutečnosti psychicky zpracovaný ve vědomí uživatelů daného jazyka, jazykově ztvárněný formou slova i vztahem k jiným jednotkám jazyka a konkretizovaný při použití slova v jistém kontextu.

Základem slovního významu je pojmové jádro, slovo jako lexikální jednotka označuje obecniny, nikoli jednotliviny. Z toho se vymykají jména vlastní, jejichž význam je jedinečný (*Olomouc*, *Odra*, *Oskar*).

Slovo lze označit i jako nejčastější prostředek pojmenování. Slovo a pojmenování však nemůžeme ztotožňovat. Pojmenování může být vyjadřováno nejen jedním slovem (*les*, *malý*, *spát*, *i*, *ale*), ale také souslovím (*vysoká škola*, *zahraniční politika*) a frazeologickým spojením (*nechat na holičkách*, *dávat si bacha*). Slovo je jazykovým vyjádřením pojmu. Má význam obecný a může být i mnohovýznamový (*hlava*, *oko*). Teprve při konkrétním užití nabývá aktuální platnost, tj. stává se pojmenováním. Přitom si může zachovat svůj význam obecný, nebo nabýt významu jedinečného (*pes je věrné zvíře x náš pes nekouše*).

Pojem, předmět a slovo

Obrazy prvků vnější skutečnosti vytvářejí pomocí naší předchozí zkušenosti a pomocí abstrakce **pojmy**. O většině slov proto platí, že v jádru jejich významu je pojem. Jejich struktura je přizpůsobena typu jazyka, v němž jsme schopni myslet a mluvit.

Vztah mezi předmětem, pojmem a slovem

Pro zájemce

Zvláštní případy představují citoslovce (poukazují na denotát bezprostředněji nežli ostatní slova), zájmena (mají deiktickou funkci), slova neplnovýznamová (nemají pojmovou náplň, nebo ji mají jen v náznacích - spojky, částice, předložky, sponový slovesa).

Vztah mezi předmětem jako součástí objektivní reality, slovem jako jeho pojmenováním a pojmem jako jeho odrazem v našem vědomí se obvykle vyznačuje graficky:

POJEM
(odraz ve vědomí myšlenkově zpracovaný)

PŘEDMĚT – DENOTÁT ----- SLOVO – DESIGNÁT
(smyslově vnímaná skutečnost) (jazyková realizace pojmu)

Přímé vztahy jsou mezi předmětem a pojmem a mezi pojmem a slovem, mezi předmětem a slovem neexistuje vztah přímý, ale zprostředkovaný přes naše vědomí.

Lexikologie užívá pro označení lexikálních jednotek tyto názvy: **lexém** (jednotka zobrazená slovníkovým heslem), **frazém** (nominální nebo verbální - *slepé střevo, vzít v úvahu*), **sémém** (jeden z významů slova mnohovýznamového).

Lexém,
frazém,
sémém

Vztah slova k označovanému předmětu (denotátu) nazýváme **denotací**, vztahem předmětovým. Kromě denotace může slovo vyjadřovat i expresivitu nebo emocionalitu (*klouče, dívka* - denotativní význam: *malý kluk, malá dívka* a současně emocionální zabarvení); v tomto případě jde o **konotaci** (spoluvýznam).

Denotace a
konotace

Jednotlivé významy slova (lexému) se nazývají **sémémy**. U vícevýznamových slov je jeden sémém základní (hlavní), tzv. **invarianta** a ostatní druhotné (vedlejší), tzv. **varianty**, př.

Varianty a
invarianty

JAZYK **invarianta** – označení orgánu v dutině ústní,
varianty – *řeč, jazyk u boty* aj.

Významy mohou být:

volné (VLČÍ – *kožešina, mládě, zuby, doupě* aj.),
vázané (*vlčí mák, mít vlčí mlhu* aj.).

Významová invarianta i významové varianty patří ke slovu jako jednotce slovní zásoby (jsou lexikalizovány), jsou tedy systémové.

Významy jednoho sémému se skládají z dílčích prvků - tzv. **sémy**, které jsou základem významu a odrážejí některý rys denotátu, př. význam slova VODA skládají sémy: *teče (tekutina), bezbarvá, bez chuti, pije se, slouží k mytí* apod.

Sémy jako
odraz rysů
denotátu

Pro zájemce

Význam slova je „zjednodušený“ pojem odrážející běžné poznání světa, př. význam slova *pes* zahrnuje rysy (sémy): *zvíře, čtyřnohý, chlupatý, věrný, štěká, kouše, hravý, zlý, hlídá, mívá vzteklinu* apod. Některé z těchto rysů, jež mohou být výsledkem lidského poznání nejen intelektuálního, ale i emocionálního, jsou dominantní, jiné periferní. Řídí se to osobními zkušenostmi a zájmy, které jsou u různých lidí různé: u slova *pes* jsou jiné u policejního psovoda, u dítěte, u soukromého majitele apod.

Souhrn všech sém tvoří **obsah** jednoho významu. Čím je počet sém menší, tím je význam obecnější. **Rozsah** (význam) slova tvoří soubor jednotlivin, které pojmenováváme společným významem (ŽIVOČICH = *savci, ptáci, hmyz, obratlovci* aj.). Mezi obsahem a rozsahem platí nepřímá úměra; čím je větší rozsah, tím je menší obsah a naopak.

Obsah a rozsah slova

Příklad

Úženi a rozšiřování významu

Úženi: *dobytek*: původně získaná věc, pak majetek, teď zvířata;
krov (jakékoli krytí) – nyní *krytí domu*.

Rozšiřování: *limonáda* (dříve nápoj jen z citronu); *slečna* (dříve šlechtična), *pán* (dříve šlechtic) aj.

V rovině slovtvorné se slova motivovaná a nemotivovaná jeví jako slova **utvořená**, **fundovaná** a slova **neutvořená**, **prvotní**.

Slova utvořená a neutvořená

Slova utvořená, fundovaná se svým vznikem opírají o slova základová, fundující (*učit - učitel, mladý - mladík*). Spojením slova základového se slovem utvořeným je **základní slovtvorný vztah** zvaný **fundace**.

Prostřednictvím tohoto vztahu rozlišujeme dva typy tvoření slov:

- Slova, v jejichž struktuře je zastoupen jeden základ fundujícího slova, jsou slova **odvozená** (*prá-dlo, zelen-ina*).
- Slova, v jejichž struktuře jsou zastoupeny dva základy (a více), jsou slova **složená** (*země-koule, teploměr, vlasti-věda*).

1.3 Slovní zásoba ↑

Základní složku každého jazyka tvoří **slovní zásoba**, která je součástí systému jazyka a bývá označována jako **lexikální rovina (lexikální plán)**. Tvoří ji vnitřně uspořádaný soubor pojmenování, jež jsou ve vzájemných vztazích s rovinou zvukovou nebo grafickou, morfologickou, syntaktickou a stylistickou. Slovní zásoba je úzce spjata s mimojazykovou situací, neboť se v ní nejvíce odráží poznávací aktivita člověka, jeho vztah k přírodní i společenské skutečnosti.

Slovní zásoba jako součást systému jazyka

Slovní zásobu tvoří souhrn všech slov daného jazyka, která se v něm vyskytují (její velikost není snadné určit). Existuje poměrně velký rozdíl mezi pasivní slovní zásobou (slovům sice rozumíme, ale nepoužíváme je) a aktivní slovní zásobou (slova, která při mluvení a psaní užíváme). V. Příhoda ve svých pracích uvádí, že k běžnému mluvení a psaní stačí asi 1500 slov, V. Šmilauer se domnívá, že jednotlivci ovládají 3000 až 10 000 slov. Záleží jen a jen na každém z nás, jak o svou slovní zásobu pečujeme.

Pro zájemce

Při výzkumech bylo zjištěno, že např. K. Čapek užil v knize *Obyčejný život* asi 4858 slov, E. Bass v populární knize *Cirkus Humberto* až 8673 slov. Angličané spočítali, že W. Shakespeare užil ve svých dílech téměř 30 000 slov.

Uživatelé jazyka všechna slova neznají a ani je pro dorozumění znát nemusejí. Z hlediska užívání slov rozlišujeme slovní zásobu **aktivní** (zahrnuje slova užívaná v běžné ústní i písemné komunikaci; jde asi o 5000 slov) a **pasivní** (zahrnuje slova, jimž uživatelé rozumějí, ale nepoužívají je). V současné době obsahuje pasivní slovník průměrného uživatele s odborným středoškolským vzděláním asi 50 000 jednotek. Velikost slovní zásoby se u živého jazyka nedá číselně vyjádřit, neboť se stále zvětšuje.

Aktivní a pasivní slovní zásoba

Úkol k zamyšlení

- Vybavte si způsob komunikace výrazně úspěšného a neúspěšného pedagoga.
- Jejich řečový projev se pokuste zhodnotit pomocí vztažení obsahu k faktorům, které text ovlivňují.
- Definujte podstatu jejich komunikačního, a tedy profesního úspěchu či neúspěchu.

Pro zájemce

Pasivní slovní zásobu si můžeme rozšiřovat četbou klasické literatury nebo poslechem projevů dobrých řečníků. Doporučujeme zapisovat si ta slova, slovní spojení, anebo obraty, o nichž víme, že bychom je chtěli použít a do svých projevů někdy zařadit.

Aktivní slovní zásobu si můžeme rozšiřovat četbou článku z novin a časopisů, které se pak pokoušíme převyprávět s použitím co nejvíce slov z přečteného textu. Doporučujeme rovněž hovořit s lidmi a dbát na co nejpestřejší použití slov.

Systém ve slovní zásobě

Slovní zásoba není pouhým nakupením slov, ale souborem, jehož jednotky jsou ve vzájemných vztazích. Ve slovní zásobě existuje **systém**, v němž jsou slova vázána několika různými vztahy. Pomineme-li možnost praktického uspořádání slovní zásoby podle abecedy (což je záležitost konvence), uplatňují se jako kritéria zejména vztahy: **slovnědruhové**, **formální (slovotvorné)** a **významové (souřadné a hierarchické)**, viz výše.

Slovní zásoba a její systém

Za systémové vztahy lze považovat i vztahy pojmově významové nebo věcné; jsou to spojení podle prostorové, časové, příčinné nebo účelové souvislosti jevů označovaných slovy. V centru je slovo, jehož význam lze pro danou skupinu považovat za základní, př.

Doprava

- vlak, autobus, tramvaj, letadlo, loď...
- trať, silnice, dálnice, cesta, podjezd, křižovatka...
- cestující, strojvedoucí, průvodčí, šofér, řidič, lodivod, výpravčí...
- jízdenka, místenka, osobní pokladna, dopravní značky...
- jet, vyjíždět, plavit se, letět, vézt, svážet....

Tento způsob třídění je základem pojmových nebo věcných slovníků, systémové vztahy jsou spíše logické než lexikální.

Pro zájemce

Důkladnou klasifikaci systému české slovní zásoby podává I. Němec (*Vývojové postupy české slovní zásoby*. Praha 1980): „Slovní zásobu chápeme jako systém vzhledem k tomu, že má tyto vlastnosti s jinými dílčími systémy jazyka: slovní zásoba je také celostní komplex souvztažných prvků - jednotek; tvoří specifickou jednotu s okolím a je prvkem nadřazeného systému; každý prvek (jednotka) slovní zásoby je sám systémem; jednotky slovní zásoby jsou také uspořádány hierarchicky podle míry společných rysů; jsou propojeny sítí vztahů se svými prvky konstituujícími i se subsystemy, které samy konstituují, a také se systémy okolními, takže svými paradigmatickými seskupeními tvoří systém systémů v téže jazykové rovině a svými syntagmatickými spojeními vytvářejí jednotky roviny vyšší. ”

Základní slovní fond, tj. **jádro slovní zásoby**, tvoří základní lexikální zásoba. Většinou jde o slova neutrální (nociónální), která jsou součástí **centra** současného lexikálního systému. Řadíme k nim slova:

Jádro slovní zásoby

- prajazyková doložená s určitými hláskovými obměnami i v jiných indoevropských jazycích (*matka, bratr, sestra, syn, ovoce, dům, moře, víno, sůl* aj.);
- praslovanská nebo jen západoslovanská (*pole, řeka, stůl, kůň, sad, železo, dřevo, nevěsta, žito, pšenice, ječmen, muž, lid, ryba, medvěd, mír* aj.);
- pračeská (*hebký, hejno, pouhý, nádoba, obloha, stín, trpaslík, povaha* aj.);
- přejatá z jiných jazyků ve staré době a zdomácnělá (*růže, škola, křída, tabule, kostel, páv, papír, kabát, klobouk, sobota, mistr* aj.);
- slova přejatá později a později vzniklá (*vzduch, příroda, automobil, elektřina, časopis, noviny* aj.).

Z významového hlediska označují jádrová slova:

Význam slov z jádra slovní zásoby

- vztahy příbuzenské (*otec, matka, syn, dcera...*);
- obydlí a jeho části (*dům, chalupa, stěna, střecha, okno, dveře, dvůr, komín, stůl, židle, postel, kamna, lavice* aj.);
- části lidského a zvířecího těla (*hlava, ruka, noha, rameno, koleno, pata, oko, prst, nehet, tlapa, kůže, vlas, chlup, vlna, zobák* aj.);
- domácí a divoká zvířata (*pes, kočka, koza, husa, slepice, zajíc, jelen, vlk, srna, had, žába, čáp, vrána, myš* aj.);
- rostliny i jejich části (*žito, oves, proso, fazole, mák, len, lípa, olše, vrba, bříza, jedle, větev, květ, semeno, ořech* aj.);
- skutečnosti přírodní (*země, slunce, měsíc, kámen, voda, řeka, hora, oheň* aj.);
- lidské výrobky jako nástroje, oděv, potřeby (*nůž, lopata, klíč, motyka, pluh, šaty, boty, chléb, maso, mouka* aj.);
- základní vlastnosti (*malý, velký, krátký, dobrý, zlý, bílý* aj.);
- nejdůležitější děje (*jíst, stát, sedět, spát, jít, vědět, vidět, slyšet, mluvit, nést, bít, dát, žít, téci, růst* aj.);
- základní vztahy prostorové, směrové i časové (*zde, tam, v, za, od, pod, brzy, hned, již* aj.).

Jádrová slova jsou nepostradatelná pro běžnou komunikaci, neboť jejich frekvence v jazykových projevech činí asi 90 % celkového počtu užívaných slov. Větší část slovní zásoby je proměnlivá a tvoří **periférii slovní zásoby**. Hranice mezi jádrem slovní zásoby a zbývající proměnlivou částí není ostrá.

Periferie slovní zásoby

1.4 Obohacování slovní zásoby ↑

Slovní zásobu obohacujeme:

Způsoby
obohacování
slovní zásoby

- Tvořením nových slov (odvozování, skládání, zkracování).
- Přenášením slovního významu (metaforicky - *koncertní hvězda* i metonymií - *watt*).
- Spojováním slov v sousloví (*Poslanecká sněmovna*).
- Přejímáním slov z jiných jazyků (*magistrála, lobby*).

Slovo, na kterém se nové slovo bezprostředně zakládá, z něhož vzniká, je **slovo základové**.
Nové slovo je **slovo odvozené**.

Mezi slovem základovým a odvozeným existují dva vztahy:

- **Vztah významový** - význam nového slova můžeme odvodit ze základového slova: *mléko* - *mlékárna*, *učit* - *učitel*, *strom* - *stromoví*.
- **Vztah hláskové podobnosti** - část odvozeného slova a základového má stejné hlásky: *mléko* - *mlék*, *učitel* - *uči-t*.

1.5 Prameny přejímání slov ↑

- **Řečtina** (*atlet, bibliotéka, demokracie, parabola, gymnázium, filozofie* aj.);
- **latina** (*civilizace, cirkus, doktor, existence, gesto, inteligent, koruna, košile, kurs, mistr, ministr, profesor, seminář, student, titul, tribuna, univerzita, urna, vavřín* aj.);
- **němčina** (*bál, brýle, clo, flétna, halěř, hřbitov, jarmark, roura, šroub, špejle, špendlík, špice, šunka, švagr, talíř, taška, trám, trefit, valčík* aj.);
- **francouzština** (*baret, baterie, bazén, blůza, bonbon, fazóna, flanel, hotel, inženýr, livrej, manévr, omeleta, paráda, paštika, rande, rokoko, salón, toaleta, túra, vesta, volant, žaket, žokej, žampion, želatina* aj.);
- **angličtina** (*džez, farma, film, klub, mahagon, rekord, sport, tenis, tramp, tramvaj, trénink* aj.);
- **italština** (*artyčok, banka, basa, brokát, brutto, galeje, karneval, kartel, kasino, mandolína, merenda, oleandr, pasta, pizza, pláž, salám, soprán, tenor, viola, virtuos* aj.);
- **španělština** (*armáda, eldorádo, kanibal, laso* aj.);
- **portugalština** (*zebra*);
- **maďarština** (*baganče, čabraka, čižma, gazda, husar, kočí, palačinka* aj.);
- **ruština** (*bohatýr, borec, chrabří, kolchoz, lyže, náčelník, nástěnka, slída, sloh, sobol, sputnik, treska, velmož, vesmír, vesna, vzduch* aj.);
- **polština** (*kořalka, mazurka, ochota, okres, selanka, sled', svišť, tklivý, závoj* aj.);
- **srbština a chorvatština** (*junák, lastura, opánky, snacha, zora, žatva* aj.);
- **slovenština** (*namyšlený, nárokovat, zástava, zbojník, znoj* aj.).

Exotismy

- **Turečtina** (*čakan, jogurt, kaftan, klobouk, paša, salaš* aj.);
- **arabština** (*admirál, algebra, alkohol, harém, káva, mameluk, mat, otoman, talisman, trafika* aj.);
- **hebrejština** (*amen, mana, rámus, rubín, sobota* aj.);
- **perština** (*bazar, divan, kabát, karavana, sandál, šach* aj.);
- **indické jazyky** (*džungle, juta, karafiát, pyžama* aj.);
- **čínština** (*čaj, kaolin, sója* aj.);
- **malajština** (*orangutan*);
- **indiánské jazyky** (*apač, čokoláda, jaguár, kánoe, kakao, kondor, kaučuk, mokasin, skalp, tabák, tomahavk, totem, vıgvam* aj.);

- eskymáčtina (*iglú, kajak*) aj.

Pro zájemce

Původ slov nemusíme ukazovat jen na příkladech z latiny a řečtiny, stačí např. spojit slovo *kaolin* s Čínou a horou Kao-ling (ve významu „vysoká hora“). Zajímavé je bezesporu také zjištění, že Eskymáci mají téměř dvacet slov pro označení různých druhů sněhu (a nám obvykle stačí jedno). Neopomeneme vyvodit závěr: čím je společnost vyspělejší, tím má více slov s obecnějším významem.

Úkol 4

Uvedené výrazy nahrad'te internacionalismy:

Časový úsek, okrajová část města, lékařství, sobecký člověk, oběžnice, básnictví, novinář, vynikající hráč na hudební nástroj, udělení milosti, mluvnice, člověk vynikající zcela mimořádným nadáním, věda o duševním životě lidí, průjezd.

Úkol 5

Nahrad'te slova cizího původu slovy domácími:

Jeho sloh je brilantní. - Musíme počítat se všemi eventualitami. - Podoba obou sourozenců je frapantní. - Určený čas mi bohužel nekonvenuje. - To je eklatantní důkaz jeho schopnosti. - Projevuje elementární neznalost v matematice. - Na svou sběratelskou činnost vydává horentní sumy. - Ten křik dětí pod okny mě direktně enervoval. - Ve své blaseovanosti trpíval morosními náladami. - Jako mladý lékař se etabloval v lázeňském městě. - Jeho návštěva zanechala u mě tristní dojem. - Pravda uměleckého díla není konstruovaná, ireální, fiktivní jako u prononsovaných naturalistů.

1.6 Slovo a sousloví (pojmenování sdružené) ↑

Vzájemný vztah se projevuje tam, kde obě jednotky existují vedle sebe jako synonyma. Může jít o pojmenování rovnocenná (*český jazyk - čeština, hokejová hůl - hokejka*) nebo stylově různá (*zasedací síň - zasedačka*).

Vztah mezi slovem a souslovím

Pojmenování sdružená (sousloví)

- Členy spojení jsou vázány stejnými vztahy jako slova ve větě. Jde o ustálené spojení slov s jednotným významem, př. *jízdní kolo, vodní kolo*. Sousloví nemůžeme zaměňovat s volným spojením slov, př. *černé kolo, moje kolo, nové kolo*.
- Sdružená pojmenování třídíme podle slovnědruhovité povahy určovaného členu, podle skladební funkce určujícího členu a podle jeho povahy.

Podle **počtu plnovýznamových slov** může jít o pojmenování:

- dvojčlenné (*číslo jednotné, trojúhelník pravoúhlý, ozubená dráha*);
- víceslovné (*nádržka ostřikovače předního skla; základní úhel předstihu*).

Podle **slohového příznaku** mohou být sousloví:

- rovnocenná (*německý jazyk - němčina, televizní přijímač - televizor*);

- stylově různá (továrna na automobily - automobilka).

Ve **víceslovných pojmenováních** jsou slova vázána skladebními vztahy - tvoření syntaktické. Volné spojení: *moje/nové/červené kolo x jízdní kolo, vodní kolo*.

U mnoha sousloví jednoslovný prostředek ve spisovném jazyce chybí: *parní stroj, jednočlenná věta, krátké vlny* aj.

Tam, kde má čeština dvě slova, má jiný jazyk slovo jedno a opačně: *parní stroj* (*Dampfmaschine* - němčina); *železnice* (*železnaja daroga* - ruština) aj.

Jen výjimečně se stane sousloví základem pro odvozování: *vysoká škola - vysokoškolský - vysokoškolák - vysokoškolačka* aj.

Sdružená pojmenování třídíme podle slovnědruhé povahy určovaného členu, podle skladební funkce určujícího členu a podle jeho povahy.

Třídění
sdružených
pojmenování

Sdružená pojmenování substantivní

Shodný adjektivní přívlástek a jméno - typ *osobní vlak*

- Velmi produktivní typ. Často se uplatňuje v termínech (*kliková hřídel, pokutový kop, severní pól, samočinný počítač, pohonná hmota* aj.), ale i jinde (*kyselé mléko, hrubá mouka, pitná voda, balicí papír* aj.). Zvláštní podtyp tvoří sousloví s přivlastňovacím přídavným jménem odvozeným od jména vlastního (*Pythagorova věta, Ludolfovo číslo, Fahrenheitova stupnice* aj.). Méně frekventovaná jsou sousloví s číslovkou (*druhá směna, první jakost, šestý pád*) nebo zkratkou (*C-vitámín, U-profil*). Přívlástek může být v těchto souslovích také postupně rozvíjející a tvoří ho i číslovka (*druhá signální soustava*). V některých případech následuje adjektivum za substantivem, a to zvláště v odborném názvosloví chemickém (*kyselina sírová, dusičnan stříbrný*), botanickém (*tis červený, hluchavka skvrnitá*) a zoologickém (*vlaštovka obecná, ropucha zelená*).

Shodný substantivní přívlástek a jméno - typ *sýkora koňadra*

- Nejde o hojný typ; zastoupen zvláště v názvosloví botanickém (*hřib satan, dub cer, medvěd brtník*). Řada sousloví vznikla pod vlivem ruštiny (*letec kosmonaut*).

Jméno a neshodný přívlástek - typ *stav beztlíže*

- Neshodný přívlástek může být v genitivu (*odpor vzduchu, trest smrti, stupnice tvrdosti, úhel dopadu*), ale také v instrumentálu (*vrh koulí, sváření plamenem*) nebo v předložkovém pádě (*skok do výšky, smlouva o dílo, postavení mimo hru, rovnice o dvou neznámých* aj.). Méně častý je přívlástek adverbiální (*podpor ležmo, skok plavmo, vis střemhlav*).

Sdružená pojmenování slovesná

Sloveso a předmět - typ *dávat pozor*

- Nejde o častý typ; bývá u sloves širokého významu (*brát ohled, mít radost, dělat potíže* aj.).

Sloveso a příslovečné určení - typ *hrát nerozhodně*

- Typ není příliš rozšířen (*psát perem, svítit baterkou, spojit za sebou*).

Doplňkový typ je zastoupen spojením *mít rád*.

Sdružená pojmenování příslovečná

Některá jsou zřetelně motivována (*slovo od slova, tváří v tvář*), anebo se u nich motivace ztratila (*křížem krážem, třesky plesky*).

Úkol 6

Určete typ vícečlenných pojmenování; rozlište sousloví a volné spojení slov:

Nejvyšší soud, dvoumístné číslo, Ludolfovo číslo, tříčlenná komise, ultrakrátké vlny, klíční kost, medvěd brtník, paměť počítače, chod naprázdno, dlouhá věta, Slovenská republika, provádět syntézu, provádět hloupost, bílá kniha, mít štěstí, černá skříňka letadla, dřevěná skříň, kyselina solná, silná kyselina.

1.7 Univerbizace a multiverbizace ↑

Nové skutečnosti nepojmenováváme pouze nově utvořenými jednotlivými slovy, užíváme i pojmenování dvojslovná (popřípadě víceslovná). Skládají se z lexikálních jednotek v jazyce už dříve užívaných, mají však v daném spojení jiný význam: *kosmická loď*, *samočinný počítač* aj.

Různé způsoby
pojmenování

Univerbizace

V běžných jazykových projevech, zvláště mluvených se vyskytují pojmenování jednoslovná, která urychlují tempo vyjadřování. Jde o živý proces příznačný pro současnou jazykovou situaci: *panelový dům* → *panelák*, *jednosměrná ulice* → *jednosměrka*, *uherský salám* → *uherák*, *zasedací místnost* → *zasedačka*, *lanová dráha* → *lanovka*, *kontrolní svítlna* → *kontrolka* aj. Řadíme sem i typy: *foukaná (trvalá, vodová) ondulace* → *foukaná, trvalá, vodová*; *taneční hodiny* → *taneční* aj.; *budapešťský sýr* (jen *sýr* nebo i *budapešťský* či *budepešť*).

Univerbizace

Univerbizovaná pojmenování vznikají:

- zpodstatněním přídavného jména, které je součástí dvojslovného pojmenování;
- vytvořením podstatného jména příponou (často *-ák, -ka*) z přídavného jména, které je součástí dvojslovného pojmenování;
- užitím pouhého řídicího podstatného jména, které je součástí dvojslovného pojmenování místo celého dvojslovného pojmenování;
- užitím vlastního jména místa, podle něhož je věc pojmenována, v platnosti jména obecného (*Pedagogická fakulta* → *fakulta*).

Univerbizovaná pojmenování jsou příznačná především pro běžné dorozumívání; jde často o pojmenování hovorová (spisovná i nespisovná). Ve spisovných projevech, zvláště písemných, se užívají spíše původní pojmenování dvojslovná, avšak při běžném dorozumívání na pracovišti i jinde se užívají univerbizované výrazy, jestliže jejich jednoznačnost vyplývá ze znalosti situace nebo z kontextu.

Za projev univerbizační tendence lze považovat i vznik složenin z dvojslovných pojmenování, př. *gramodeska* (gramofonová deska), *elektrospotřebič* (elektrický spotřebič). Také ve spisovném jazyce se vyskytují univerbizační tendence, některá univerbizovaná pojmenování patří i k odborným názvům, př. *mísa na salát* → *salátovka*.

Úkol 7

Podtržená víceslovná pojmenování nahrad'te jednoslovnými:

(Připomínáme: *mikrovlonná trouba* je také *mikrovlnka*, ale ne *malá vlnka*)

Ráno musím jet osobním vlakem. - Kup mi Lidové noviny. - Zaměstnanci dopravního podniku stávkovali. - Máš to všechno v té květované igelitové tašce. - Jeho sestra pracuje v textilní továrně. - Začala studovat anglický jazyk. - Jako absolvent uměleckoprůmyslové školy dostal zajímavou nabídku. - Diplomovou práci musím odevzdat začátkem dubna. - Všichni členové akreditační komise jsou už v zasedací síni. - Po této okresní silnici se dostanete velmi rychle na dálnici. - Váš cestovní účet nemáte řádně vyplněný. - Mezi panelovými domy vyrostl honosný supermarket. - Ředitel bude zítra slavit své padesáté narozeniny. - Před prodejnou zastavily dva dočádkové vozy. - Státní zkoušky začnou za týden. - Na pláž si vezmu jen tričko a krátké kalhoty. - Ani z jedné přesilové hry nedali naši branku. - Zítra musím jít k zubnímu lékaři. - Na hlavě měl slaměný klobouk a nesl se jako papír v prúvanu. - Nedáte si trochu bramborové polévky? - Máte ráda koprovou omáčku? - Pavel má nový kopací míč.

Sám spisovatel dal podnět k této diskusi. - Takové jednání je třeba podrobit velmi ostré kritice. - Velmi podrobnou analýzu Máchova Máje podal u nás zejména Jan Mukařovský. - Váš syn dnes může najít uplatnění zejména jako programátor. - Naše čtenářská obec to velmi pozorně sleduje. - Po umělecké stránce byl její projev vynikající.

Multiverbizace

Multiverbizovaná pojmenování vznikají opačným procesem, jde o víceslovná pojmenování, která vznikla z jednoslovných pojmenování. Základní typy:

Multiverbizace

- *Vykonávat dohled* (dohlížet), *provést důkaz* (dokázat). Sloveso širokého významu a závislé podstatné jméno (společně nahradily plnovýznamové sloveso); jde o rozložené vazby slovesně jmenné, významovým jádrem je podstatné jméno.
- *Rodičovská veřejnost* (rodiče), *učitelská obec* (učitelé). Skládá se ze substantiva širokého významu a závislého adjektiva s výrazně užším významem (druhovým); toto adjektivum bylo vytvořeno z původního jednoslovného substantivního pojmenování.
- *Zřetelným hlasem* (zřetelně), *rychlým způsobem* (rychle). Tento typ má stejné slovnědruhové složení jako typ předcházející; původní jednoslovné označení příslovcem bylo nahrazeno spojením závislého adjektiva se substantivem širšího významu v 7. pádě.
- *Proces odstátňování* (odstátňování). V tomto typu je významovým jádrem dějové substantivum závislé na jiném substantivu, které má široký význam.

Multiverbizovaná pojmenování tvoří víceslovné jednotky existující vedle názvů jednoslovných. Jedno ze slov pojmenovávací jednotky obsahuje též slovotvorný základ jako výchozí slovo. Nemusí vždy znamenat přesně totéž co názvy jednoslovné: *sbírat (houby)* x *provádět sběr* (= organizovat činnost čehokoli).

Z hlediska stylového jsou zpravidla výchozí jednoslovné názvy neutrální, multiverbizovaná pojmenování jsou pak příznačná pro písemné projevy odborné a publicistické, slouží tedy k stylové diferenciaci.

Slova v jednotkách jsou vázána skladebními vztahy, a proto nazýváme toto tvoření *syntaktickým*. Podle významu a vázanosti členů rozlišujeme pojmenování sdružená a frazeologická.

Úkol 8

Uved'te, u kterých výrazů jde o multiverbizaci:

Vykonat mnoho dobrého, uskutečnit změnu, proces výstavby, učitelské kruhy, spotřebitelská veřejnost, konat

schůzi, vést přehledku, znát pozadí, číst knížku, provádět kontrolu, dojít k řešení, mít námitky, vydat rozkaz, učinit pokroky, vést debatu.

Shrnutí

- Lexikologie je jazykovědná disciplína, která zkoumá slovní zásobu a řadíme k ní vše, co se týká pojmenovávacího plánu jazyka. Dělíme ji na synchronní a historickou.
- Hlavní části synchronní lexikologie tvoří *sémaziologie* a *sémantika*, *onomaziologie*, *frazeologie*, *onomastika*, *etymologie*.
- Za základní disciplínu se považuje *lexikální sémantika*, která zkoumá podstatu lexikálního významu, vztah významu a formy slova, významovou strukturu slova, komponenty lexikálního významu, významovou hierarchii ve vícevýznamovém slově, vztah pojmové (nociónální) a expresivní (emocionální) složky lexikálního významu, vztahy mezi významy lexikálních jednotek (synonymii, antonymii, homonymii), diferenciaci slovní zásoby podle stylistické hodnoty, změny lexikálního významu aj.
- Základní jednotkou slovní zásoby je slovo, které má svou *formu* a *obsah*. Pro označení slova jako jednotky lexikálního plánu se užívá název lexém, obměny slova nazýváme *variantami*.
- Menší část slovní zásoby tvoří pojmenování nemotivovaná (značková), bývají často slovy motivujícími skupiny slov příbuzných.
- Nemůžeme ztotožňovat slovo a pojmenování. Slovo lze označit jako nejčastější prostředek pojmenování, je jazykovým vyjádřením pojmu. Pojmenování může být vyjádřeno jedním slovem, souslovím i frazeologickým spojením.
- Vztah slova k označovanému předmětu (denotátu) nazýváme *denotací*, vztahem předmětovým. Kromě denotace může slovo vyjadřovat i expresivitu nebo emocionalitu, jde o *konotaci* (spoluvýznam).
- Jednotlivé významy slova (lexému) se nazývají *sémémy*. U vícevýznamových slov je jeden sémém základní (hlavní), tzv. *invarianta* a ostatní druhotné (vedlejší), tzv. *varianty*. Významy jednoho sémému se skládají z dílčích prvků - tzv. *sémy*, které jsou základem významu a odrážejí některý rys denotátu.
- Souhrn všech sém tvoří *obsah* jednoho významu. Čím je počet sém menší, tím je význam obecnější. *Rozsah* (význam) slova tvoří soubor jednotlivin, které pojmenováváme společným významem. Mezi obsahem a rozsahem platí nepřímá úměra; čím je větší rozsah, tím je menší obsah a naopak.
- Spojením slova základového se slovem utvořeným je *základní slovtvorný vztah* zvaný *fundace*.
- Základní složku každého jazyka tvoří *slovní zásoba* (bývá označována jako *lexikální rovina* nebo *lexikální plán*). Tvoří ji souhrn všech slov daného jazyka, která se v něm vyskytují. Rozlišujeme *aktivní* a *pasivní* slovní zásobu. V slovní zásobě existuje systém, v němž jsou slova vázána vztahy *slovnědruhovými*, *formálními* a *významovými*.
- *Jádro slovní zásoby* tvoří základní lexikální zásoba. Větší část slovní zásoby je proměnlivá a tvoří *periférii slovní zásoby*. Hranice mezi jádrem slovní zásoby a zbývající proměnlivou částí není ostrá.
- Slovní zásobu obohacujeme tvořením nových slov (odvozování, skládání, zkracování), přenášením slovního významu, spojováním slov v sousloví, přejímáním slov z jiných jazyků. Slovo, na kterém se nové slovo bezprostředně zakládá, z něhož vzniká je *slovo základové*. Nové slovo je *slovo odvozené*.
- Vzájemný vztah mezi slovem a souslovím se projevuje tam, kde obě jednotky existují vedle sebe jako synonyma. Může jít o pojmenování rovnocenná nebo stylově různá.
- V běžných jazykových projevech (zvláště mluvených) se vyskytují jednoslovná pojmenování, která urychlují tempo vyjadřování. Jde o univerbizaci, o živý proces příznačný pro současnou jazykovou situaci.
- Multiverbizovaná pojmenování tvoří víceslovné jednotky existující vedle názvů jednoslovných. Nemusí však vždy znamenat totéž, co názvy jednoslovné.

Kontrolní otázky a úkoly

1. Jak bychom mohli definovat lexikologie?
2. Které disciplíny tvoří hlavní části lexikologie?
3. Co si představíte pod pojmem lexikální sémantika?
4. Vysvětlete pojmy forma a obsah slova.
5. Jakými vztahy jsou slova ve slovní zásobě vázána?
6. Charakterizujte vztah mezi pojmenováními nemotivovanými a motivovanými.
7. Co si představíte pod pojmem slovní význam a jeho struktura?

8. Jaký je vztah mezi pojmem, denotátem a designátem?
9. Vysvětlete vztah mezi pojmy denotace a konotace.
10. Jaký je vztah mezi sémémem a sémem?
11. Proč platí mezi rozsahem a obsahem slova nepřímá úměra?
12. Co si představíte pod pojmem fundace?
13. Uved'te, co tvoří slovní zásobu češtiny a jaký je v ní systém (doložte příklady).
14. Z jakých oblastí jsou slova, která tvoří jádro slovní zásoby?
15. Uved'te způsoby obohacování slovní zásoby.
16. Jaký je vztah mezi slovem základovým a odvozeným?
17. Které jazyky můžeme označit jako prameny přejímání cizích slov?
18. Jaký je rozdíl mezi slovem a souslovím?
19. Charakterizujte pojmy univerbizace a multiverbizace. Uved'te příklady.

Pojmy k zapamatování

- lexikologie
- sémaziologie
- sémantika
- onomaziologie
- frazeologie
- onomastika
- etymologie
- lexikografie
- lexikální sémantika
- slovo (lexém)
- pojmenování
- varianta
- invarianta
- nemotivovaná pojmenování
- motivovaná pojmenování
- motivující pojmenování
- slovotvorná řada
- slovní čleď
- slovotvorný typ
- slovotvorná kategorie
- denotace
- konotace
- denotát
- designát
- pojem
- frazém
- sémém
- sém
- fundace
- slovní zásoba
- slovní zásoba aktivní
- slovní zásoba pasivní
- jádro a periferie slovní zásoby
- obohacování slovní zásoby
- sousloví
- univerbizace
- multiverbizace

Dobře vím, že první kapitola, v níž je zachycen úvod do disciplíny a základní pojmy, je vždy nejnáročnější. Jistě jste ji dobře zvládli a také se seznámili s obsahem jednotlivých pojmů. Budete přesný obsah jednotlivých pojmů potřebovat v dalších kapitolách. Doporučuji vám, abyste se při studiu k této kapitole vraceli a upřesňovali si ty pojmy, jejichž obsah vám není zcela jasný. Udělejte si delší přestávku a pak se vraťte ke studiu.